

KARADENİZ KUZEYİNDEKİ BUCAK YERADININ KÖKENİNE DAİR

Osman KARATAY*

Özet

Tuna'nın ağzının kuzeyinde, Moldova'nın denize çıkışını engelleyen bölge olarak tanımlayabileceğimiz yer Osmanlı döneminde Bucak ismini taşıyordu ve bugün de bu isim kullanımdan düşmemiştir. Ortaçağ başlarında aynı y için bununla aynı anlama gelen Slavca bir kelime (*Ongl*) geçmektedir. Ondan önceki dönemde ise en az Milat yıllarından itibaren olmak üzere bölgenin adı *Peuke* olarak geçer. Bu son kelime Türkçe ve diğer Altay bölgesi dillerinde yine "köşe, bucak" anlamına gelmektedir ve aslında *bucak* kelimesinin erken biçimidir. Dolayısıyla, Karadeniz'in kuzeybatısındaki bir yeradında eskiçağa uzanan bir Türkçe kullanım sözkonusu gözükmemektedir. Bu bilgi, diğer bulgularla birlikte değerlendirildiğinde, bölgedeki erken Türk varlığını açıklamakta önemli bir katkı sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bucak, Onglos, Peuke, yer adları, Karadeniz kuzeyi.

Abstract

The region that can be simply defined as the north of the Danube, and as preventing Moldova from Access to the sea, used to be called *Budjak* 'corner' during the Ottoman rule, and the same word survived to us at least in scientific literary usage. The region was denominated *Ongl*, a Slavic word with the same meaning as the Turkic *Bucak* 'corner', in early Medieval. Before it, authors of antiquity use the word *Peuce* for the same region, at least from the 1st Century BC. That word means also 'corner' in Turkic and other languages of the Altaic region; it is indeed the earlier form of the later word *budjak*. Thus, it seems there was usage of Turkic in a place name in the northwest of Black Sea in Antiquity. Regarded altogether with some other data and results, this would contribute a lot to the explanation of earlier Turkic presence in the region.

Keywords: Budjak, Onglos, Peuce, place names, north of Black Sea.

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi, karatay.osman@gmail.com

Eski ve ortaçağlarda doğudan gelen ve tamamına yakını Türk asıllı olan göçebelerin yolu Karadeniz'in kuzeybatısında üçe ayrılırdı. Tercihen güneye dönüp Aşağı Tuna üzerinden Balkanlara sarmak, güneyde bunu engelleyecek güçlü bir siyasi yapı var ise batıya dosdoğru devam ederek Macar ovasına girmek, bu yol da kapalıysa Karpatların kuzey sırtlarını seyrederek Galiciya'ya yönelmek. İşte kısaca bu ayrım noktasına Bucak diyoruz.

Osmanlı döneminde Bucak dikkatli ve ayrıntılı bir mülki idareye tabi olduğu için, sınırlarını kesin olarak biliyoruz: Prut ve Dnyester (Turla) ırmaqları arasında kalan arazinin güneyi, sahil kısmı. Genişliği yaklaşık 9000 km²'dir (Decei 1997: 742; Karpat 1992: 341). Daha somut bir ifadeyle bugün Moldova'nın denize çıkışını engelleyen Ukrayna arazisine tekabül etmektedir. Bugün Moldova vatandaşı Gagauzların yoğun yaşadığı Komrat vilayeti gibi güneydeki birkaç Moldova vilayeti de bu bölgeden sayılır. Bu kelime yeradı olarak Osmanlı kaynaklarında ilk kez Aynî Ali Efendi'nin 1609 yılında hazırladığı *Kavânîn-i Âl-i Osmân Der Hülâsa-i Mezâmin-i Defteri Divân* adlı kitabında geçmektedir (Başer 2010: 1-2).

Kelimenin bu şekilde geç bir tarihte kayda girmesini iki türlü okumak mümkündür. Ya sonraki bir Osmanlı üretimidir; bölge için ihdas edilmiş yeni bir kelimedir; ya da bölgenin daha eski Türklerinin yerel kullanımı bir asır sonra ancak resmi kullanıma girmeye başlamıştır. Karadeniz'e tamamen hâkim olan Osmanlı'nın sakin kafayla haritaya bakıp burayı hakkıyla 'bucak' olarak adlandırmaya başladığını düşünmek mantıklı geliyor, ancak çok eski bir kayıt ikinci ihtimale kapı açıyor.

9. yy başından Bizans yıllıkçısı Rahip Theophanes, Karadeniz ve Kafkasların kuzeyinde uzanan Büyük Bulgar devletinin yıkılışını anlatırken, Kubrat oğlu Asparuh Han'ın kendine bağlı ordayla birlikte Dnyeper (Özü) ve Dnyester (Turla) nehirlerini geçtikten sonra 'Oγγλος bölgesine yerleştiğini belirtir. Burası da Tuna ile Dnyester arasındadır (Theophanes 1997: 498). Aynı haberi aynı kaynakları kullanan çağdaşı Nikephoros da vermektedir: "*Asparuh adlı kalan üçüncü kardeş Dnyeper ve Dnyester nehirlerini geçti ve (erişimi) zor ve düşmanca zaptedilemez olan, kendi dillerinde Onglos denen yaşamak için uygun bir yer bulduğu Tuna yakınlarında yerleşti. Çünkü geçilmez ve bataklık olduğundan cepheden güvenliydi; geride ise yaklaşılmaz kayalıklarla korunuyordu.*" (Nikephoros 1990: 89). Asparuh'un bu müstahkem mevki hakkında çok tartışmalar yapılmıştır (Madgearu 2000: 343-344).

Bu kelimenin Slav dilinde "köşe, zaviye" anlamına gelen *озлъ* olduğu düşünülmüştür. Bugün bu kelime Rus *угол*, Ukrayın *угол*, Bulgar *ъгол*, Sırp *угол/угао*, Hırvat, Boşnak *ugao*, Sloven *voĝel*, Çek *uhel*, Slovak *uhol*, Leh *wegiel* gibi biçimlerle hemen tüm Slav dillerinde yaşamaktadır (Fasmer-IV 1987: 145). Dolayısıyla burada, Osmanlı döneminde bölge için kullanılan kelimenin Slavca karşılığını görüyoruz. Bu yeradında bir süreklilik olduğu, Osmanlı üretimi olmadığı tebarüz ediyor.

İlk köken açıklamalarında Türklerin bunu Slavlardan aldığı öne sürül-
düyse de, Slavlardan önce Avar ve Hun varlığına dikkat çekilmiştir (Decei
1997: 743). Nitekim Fasmer etimoloji sözlüğünde Bucak yeradını
açıklarken bunu kesin bir dille söyler (Fasmer-I 1986: 229). Bizce
kelimenin Slavlardan Türklere geçmediğinin en önemli delili Slav dilli
halkların bugün ve yakın çağlarda bu bölge için kendi dillerinde böyle bir
kelime kullanmamalarına mukabil, Türkçe ismin sürekli kullanımda kal-
masıdır. Bunu Osmanlı dönemindeki bir Türkleştirme çabasının ürünü
olarak göremeyiz, zira çevredeki tüm memleketler için Türkçe dışı isimler
kullanılmamıştır: Eflak, Boğdan, Erdel, Dobruca, Podolya, vd. Osmanlıların
daha önemli olan Dobruca'yı 'İyice' diye çevirmeyip, Bucak'ın ismini
çevirmiş olmasını anlamlandırmak da zordur. Theophanes'teki bu 'Ογγλος
ismini muvakkat bir Slavca çeviri olarak görebiliriz. Yazar Türkçe konuşan
Bulgarların tarihini anlatırken birkaç yerde daha Slavca kelimeler verir.
Dolayısıyla kendisinin sözlü bir Slav kaynağının bulunduğunu anlıyoruz.

Bucak isminin 16 veya 17. yy'dan bir Osmanlı veya Tatar üretimi
olmadığı gibi, bu Slavca ismin de Slav ihdası olmadığını akla getiren daha
eski ve üçüncü bir kelime daha var. 7. yy'da Şiraklı Ananias tarafından
yazılan *Ermeni Coğrafyası* olarak bilinen kitapta şöyle bir ifade geçer:
“(Trakya'da) iki dağ ve bir ırmak, yani bir göl ve Peukē adlı bir ada oluşturan
ve altı ayağı olan Tuna nehri vardır. Bu adada Hazarlardan, Bulgar dağların-
dan bir kaçkın olan Kubrat'ın oğlu Asparuh yaşar ki, Avar halkını kovmuş ve
oraya yerleşmiştir.” (Hewsen 1992: 48).

Buradaki adayı deltadaki bir yapı olarak aramaya gerek yok. Aspa-
ruh'un gelip yerleştiği Slavca ismiyle 'Ογγλος memleketine bir başka dilde
'Peukē' deniyor. Bu ikisi birbirinin aynı. Bir ada değil, Tuna ile Dnyester'in
oluşturduğu yarımada sözkonusu. Eski kaynaklarda bu iki tabirin ayrımı,
tıpkı kent ve memleket ayrımı gibi, bariz değildir. Örneğin, Yakut (Makdi-
si'den naklen) *Ruslar bir gölün ortasında rutubetli bir adada otururlar.*
(Şeşen 1998: 140). Avfi “*Ruslar bir adada sakinlerdir ki, dört yanı deryadır.*
Bu adanın her taraftan uzunluğu birer aylık yoldur.” (Şeşen 1998: 94). Gerdi-
zî “*Rusların ülkesi denizde bir adadır. Bu adanın uzunluğu ve genişliği üçer
günlük yoldur.*” (Şeşen 1998: 86). İbn Rüsteh “*Ruslar etrafı gölle çevrili bir
adada otururlar.*” (Şeşen 1998: 39) derken, aynı yaklaşımı sergilemekte-
dirler.

Erken Ortaçağda bu *Peukē* isminin hayli yerleşik ve yaygın bir
kullanımının olduğu görülüyor. Ananias'dan bir asır önce yazan bu bölgenin
yerlilerinden Jordanes de *Peucē*'yi “Karadeniz'e dökülen Tuna'nın ağzında
uzanan bir ada” olarak tanımlayıp burada *Peucini* halkının yaşadığını belir-
tir (Jordanes 1915: 77). German veya Kelt asıllı oluşları tartışılan Bastard-
ların bir kısmı buraya yerleşmişti ve yer adından dolayı bu şekilde
adlanıyorlardı (Wolfram 1990: 44).

Bastard/Bastarna halkının bu bölgedeki varlığı eskidir. Yaşlı Plinius'tan itibaren (MS 70 c.) ismini *Peukē'* den alan koldan bahisler bulunur. İlk bilgiyi veren Plinius, Dacia'ya sınırdaş olduklarını yazdığı Peucini ve Bastarnae halklarını Germanların beşinci topluluğu olarak tasnif eder (Pliny 1847-1848: 33 (IV/14)). MS 100 civarında yazan Tacitus bu halkı Bastarnae'lerden görüp dilce Germanlara ait tutar. Ama özellikle seçkinlerin karışık evlenmeleri sebebiyle bariz bir Sarmat etkisi vardır (Cornelius Tacitus 2006: 91). MS 143 civarında yazan Ptolemeus da Plinius'un bilgisini tekrarlayarak Dacia'nın hemen ötesinde yaşayan Peucini ve Bastarnae halkından bahseder ama Peuce dağlarını vermeyi unutmaz (Ptolemy III/5). Strabon esas nitelemeyi yapar. Ona göre Peuce Tuna'nın hemen kuzeyinde bir adadır. Bastarnae halkı buraya sahip olunca *Peucini* adını almışlardır (Strabon -III- 201, 217, 221 (VII/3: 8, 15, 17)).

MS 300 senesi civarında Peucini halkından haberler kesilir. Muhtemelen Gotların arasında erimişlerdir. Ancak Peuce adı yaşamaya devam etmiştir. Jordanes ve Ananias'ın tanımları bu çerçevededir. En erken 6. yy'da olmak üzere, Slav istilaları çağında bölgenin ismi Slavcaya tercüme edilmiş benziyor. German kavimlerinin bu ismi çevirmeyip doğrudan almaları ve kendilerine uygulamaları, buna karşılık Slavların kendi dillerine çevirmeleri ilginçtir ama o da uzun ömürlü olmuşa benzemiyor, zira başka kayıtlarda bölgenin ismi "Ongl" benzeri bir kelimeyle ifade edilmez. Bu yüzden, *Peuke* biçimi üzerindeki değişen kitlelere rağmen yerini korumuş gözüküyor.

Burada da bir açmaz var. Slavlar buranın ismini manasını bilen birlerinden duymuş olmalıdırlar. Bunlar German kavimleri olmadığına göre Hun, Bulgar vs. kökenden gelen Türk toplulukları olabilir. Öte yandan, böyle bir varsayım en az *Peuke* isminin ilk geçişinden itibaren bölgede sabit bir Türk varlığını düşünmeyi gerektirir. Bu imkânsız değildir ama başka bir dildeki böyle bir kelimeyi kendi dillerinde "köşe, bucak" olarak anlayan Türklerin bunu Slavlara yutturmuş olmaları gibi bir ihtimali de dışarıda tutmamalıyız. Her halükarda bu kelimeyi Türkçede aramamız gerekiyor, zira en yakın karşılıklar dilimizde bulunuyor.

Türkçede *bük* kelimesi yeryüzü şekillerini anlatan bir içeriğe sahiptir. *Derleme Sözlüğü'*ne bakılırsa, "ova ve dere kıyılarındaki çalı ve diken topluluğu, ırmak ve göl kenarındaki sazlık", "akarsu kıyılarındaki verimli tarlalar, akarsuya yakın bahçeler, çalılık, sazlık ve ormanların en sık olduğu yer", "düz ve büyük toprak parçası", "dönemeç, akarsuların büküntü yerleri", ve nihayet "köşe" anlamına gelir (*Derleme Sözlüğü* II: 814-816). Bu sonuncu anlam özellikle dikkat çekicidir ve genel coğrafi içerikle birlikte ele alındığında, eski Türkçede hassaten bir yeryüzü şekli olarak köşe için kullanımda olduğu düşünülebilir. Nitekim bu kelimenin Altay bölgesi dillerinde koşutlarının olduğunu gören Starostin ve arkadaşları **bük'e* "hill, mound" biçiminde bir anlam kurması yapmışlardır: Ön Tunguz **būKa* 'island' (onlara

göre 'ada' kelimesi 'tepe'den gelir), Ön Moğol *buka* 'canal, haycock, shock', Ön Türk **bük* 'wood, forest, hill, meadow, valley between mountains', Ön Kore **puk* "heaping of earth" (Starostin vd. 2003: 380-381). Türkçenin kelime sonundaki ünlüleri düşürme özelliği burada da göze çarpıyor.

Clauson ise bu köklerle uğraşmayıp, işin özünde *bıç-* 'kesmek, biçmek" fiilini görerek köşe anlamının sonraki bir gelişme olduğuna inanır: *bıçğa:k* "something cut off, segment", became *buçgak* by labial assimilation at very early date > 'corner' (Clauson 1972: 294). Ona Sevortyan da katılır: *buçak* "ulog, povorot, uglublenie, kray, konets, okraina, storona, oblost, Bucak < bıç (Sevortyan 1978: 282-283).

Fakat 'köşe' anlamıyla kaydedilmiş bir *bük* kelimesi varken, *bucak*'tan geri gitmeye çalışmak ve de *bıç* köküne ulaşmak beyhude olabilir ("Köşe *bucak*" ikilemesinin anlam kaynağını düşünmek bu konuda yol gösterici olabilir). Tek sıkıntı ünlünün *bucakta* kalın, *bükte* ince olması, fakat Türkçe zaten bu konuda değişkelere imkân tanıyan bir dil. Bizzat yukarıdaki sığılan kökte bunu görüyoruz; file 'biçmek' diyoruz ama alete 'bıçak' (Anadolu'da pek çok lehçede 'pıçak') adını koymuşuz; 'biçki' de var. 'Çizmek' diyoruz ama bazen de 'cızıyoruz'. 'Burçak' ve 'bürçek', 'pürçek' kelimelerinin kullanımı da yuvarlak ünlülere örnek.

Belki yukarıdaki yapım eki *-ğak*'ı değil ama sıfatlarda kıyas niyetiyle kullandığımız (kuşkusuz kökteş olan) *-cak* ekini *bük* kökünün ardında düşünebiliriz. Burada *bök + cek > böcek* gelişmesinin koşutunu görüyoruz. *Bük + cek > bücek >* (belki onu 'böcek'ten ayırmak için ihdas edilmiş bir telaffuz farkıyla) *bucak*? Karadeniz'in kuzeybatısındaki o bölgeyi nitелеmek için *bük* kelimesi kullanılmış. Yani temelde bir sıfat anlamı var. Sıfatları tek başına yer isminde pek kullanmayız; tek başına kalıyorsa ek getiririz: Yenice, Derince, Şirince, Kızılca, Düzce gibi. Burada da geç dönemden iyi bildiğimiz bir alışkanlığımızın uygulandığını görüyoruz.

Dört asırdan önceye giden yazılı kaynağımız olmadığından bu uygulamanın tarihini tam söyleyemeyiz ama Osmanlı'nın Özü ve Turla gibi isimlerde görüldüğü üzere, bölgenin eski Türklerinden yeradlarını alma alışkanlığını biliyoruz. *Bucak*'ı da bu kapsamda düşünmeliyiz. Bölgedeki Türk varlığı kesintisizdir ve ancak son üç asırda bir kesinti olmuştur. Belki Kıpçakça çalışan arkadaşlarımız sıfatların yeradlarında kıyaslı biçimle, eklerle kullanımını alışkanlığını sorgulayarak bazı ipuçları elde edebilirler. Bu bizi *Bucak* biçiminde en azından Kıpçak-Nogay-Tatar dünyasına götürecektir.

Öte yandan, kelimenin eskiçağda geçişi şaşırtıcı olmamalıdır. Doğu Avrupa, Orta Asya'dan yapılacak göçlerdeki en kolay ve verimli güzergâhı teşkil eder. Buraya bildiğimiz dönemde yapılan göçler, başka herhangi bir yere yapılandan kat kat fazladır. Bu göçlerin Hunlarla başlamasını varsaymak için, eski kavimlerin etnik ve dilsel kimliğinden emin olmamak dışında hiçbir sebebimiz bulunmuyor. Eski dönemlerde bu bölgede Türk varlığına işaret eden başka yeradları da vardır. Örneğin Dnyeper nehrinin Türkçe adı

olan Özü/Var kelimesinin ilk kayıtlarının MÖ 5. yy'a kadar gittiği görülmüştür (Karatay 2010: 17-26). Bu kapsamda, Bucak yer adının da İskit/Saka dönemine gittiği gözükmemektedir. Bu çalışmadan edineceğimiz bir başka sonuç, eğer Bucak'a eski ismini verenler Altaylar bölgesinden başka bir halk değilseler, Türkçenin MÖ'den hemen önceki dönemlerde kelime sonlarındaki bugün olmayan bazı sessizleri koruduğu şeklindedir.

Özetle söylenebilecek şey, bölgeye en geç MÖ 2. yy'da gelen bazı Türk taifelerinin burayı *Bük* 'bucak' olarak adlandırdıkları, bundan sonra da ke-sintisiz bir Türk varlığı bulunduğu için bu ismin sonraki kuşaklara aktarıldığıdır. Dnyeper örneğinde gördüğümüz *Ver* > *Özü* geçişinin açıkça kanıtlandığı üzere, bu aktarımların tarihselliğinden kuşku duyulamaz. Osmanlı veya Kıpçak-Tatar çağında bu isim *-gak* eli alarak *Bucak* haline getirilmiş gözüküyor.

KAYNAKLAR

- BAŞER, Alper (2010). *Bucak Tatarları (1550-1700)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE, yayınlanmamış doktora tezi, Afyon.
- CLAUSON, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- CORNELIUS TACITUS, *Germania. Halkların kökeni ve Yerleşim Yeri*, (çev. M. Hatapkapulu), İstanbul, 2006.
- DECEI, Aurel (1997). "Bucak", *İA*, C.II, 5. baskı, Eskişehir, s.742-747.
- DERLEME SÖZLÜĞÜ (1965). C.II, Ankara.
- FASMER, Maks (1986). *Etimologičeskiy Slovar' Ruskogo Yazıka*, I, Moskva.
- (1987). *Etimologičeskiy Slovar' Ruskogo Yazıka*, IV, Moskva.
- HEWSEN, R. H. (1992). *The Geography of Ananias of Şirak (Aşxarhac'oyc')*. *The Long and the Short Recensions*, Wiesbaden.
- JORDANES, *The Gothic History of Jordanes*, çev. C. C. Mierow, London, 1915.
- KARATAY, Osman (2010). "Dnyeper Nehrinin Türkçe Adı ve İzahı Gereken 2500 Yıl", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 26 (Yaz), s.17-26.
- KARPAT, Kemal (1992). "Bucak", *DİA*, C.VI, İstanbul, s.341-343.
- MADGEARU, Alexandru (2000). "Recent Discussions about Onglos", *Istro-Pontica*, Tulcea, s.343-348.
- NIKEPHOROS, *Short History*, çev. C. Mango, Washington, 1990.
- PLINY, *Pliny's Natural History*, London, 1847-1848.
- PTOLEMY, *Claudii Ptolemaei Geographica*, yay. C. Müller, Paris, 1901.
- SEVORTYAN, E. V. (1978). *Etimologičeskiy slovar' tyurkskih yazıkov -B-*, Moskva.

- STAROSTİN S. A., Dybo A. V., Mudrak O. A. (2003), *An Etymological Dictionary of Altaic Languages*, Leiden.
- STRABON, *The Geography of Strabo*, III, çev. H. L. Jones, London 1811.
- ŞEŞEN, Ramazan (1998). *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. baskı.
- THEOPHANES, *The Chronicle of Theophanes the Confessor*, çev. C Mango - R. Scott, New York 1997.
- WOLFRAM, Herwig (1990). *History of the Goths*, Berkeley.